

КОНФЛІКТНЕ СПІЛКУВАННЯ В СІМ'Ї ЯК ОДИН ІЗ
ФАКТОРІВ ВИНИКНЕННЯ ДЕСТРУКЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
ДИТИНИ

Потреба у спілкуванні є тим вихідним пунктом, що пов'язує людину з людьми, котрі її оточують, забезпечує її розвиток як особистості. Дослідження психологів і спостереження за дітьми, які провели перші роки життя серед тварин, показують, що без правильно організованого спілкування страждають не тільки психічний і соціальний розвиток дитини, а й фізичний.

Новонароджена дитина повністю залежить від дорослого, який задовольняє всі її потреби. Сучасні дослідження поведінки немовлят / О.В.Запорожець, М.І.Лісіна, Д.Б.Ельконін, К.Еюлер / показали, що в перші дні після народження діти не виявляють потреби у спілкуванні з дорослими. Це свідчить про те, що потреба у спілкуванні не природжена, а формується в процесі взаємодії дитини з дорослими.

Широко відомі слова Л.С.Виготського про те, що людське немовля є з самого початку істотою соціальною. Думка містка, але тлумачиться не завжди однозначно. Багато хто з дослідників вважає, що ця соціальність зумовлена тим, що дитина, з'явившись на світ у суспільстві, одразу потрапляє до системи соціальних зв'язків, норм і цінностей. Солідаризуючись з даною позицією, ми вважаємо, що думка Л.С.Виготського значно глибша. Під соціальністю дитини він розумів насамперед те, що вона / дитина / може задовольнити свої перші органічні потреби / в їжі, теплі тощо / тільки соці-

альним шляхом, через іншу людину, в першу чергу через матір. Безпорадність дитини перетворює будь-яку її потребу на потребу в іншій людині, і це, звичайно, ще не є суб"ективною схильністю - вимушена потреба у спілкуванні спричиняє до цього.

"Саме суперечність між максимальною соціальною дитини / потребою в Іншій людині / та мінімальною можливістю її задоволення / спілкуванням / є рушійною силою психічного розвитку дитини. Як писав К.Р.Мегреддзе, спілкування повинне стати проблемою, щоби виникла в ньому потреба" *

Розвиток потреби у спілкуванні - складний діалектичний процес. Коли відбувається перехід до вищих рівнів розвитку, ті компоненти потреби у спілкуванні, які характеризували її зміст на попередньому рівні, відпадають, а поєднання зберігається, але виступає тепер як частина іншого, більш складного цілого, через що їхні зовнішні вияви можуть значно змінюватись. Це і робить можливим припущення, що потреба у спілкуванні - не однорідне явище, а система або ансамбль часткових комунікативних потреб співвідношення яких змінюється залежно від умов життя і виховання а також особливостей діяльності, в яку включається людина.

Потреба у спілкуванні - не природжена, а виникає і формується в результаті взаємодії людей один із одним, точніше, дитини з дорослим.

У зарубіжній психології немає узагальнюючого поняття "потреба у спілкуванні", яке б об"єднувало групу комунікативних потреб людей. Ця потреба розглядається й уявляється як сукупність окремих, часткових потреб.. Так, сучасний американський психолог Г.Моррей, вибудовуючи класифікацію людських потреб, ділить їх на дві великі групи: вісцерогенні і психогенні / соці-

генні / .Серед соціогенних більшу частину складають комунікативні потреби зокрема у співробітництві та спілкуванні.

польський вчений Р.Ковальчук розглядає соціальні / або соціогенні / потреби як в'яз ставлення особистості до Інших людей і залежності однієї людини від Іншої. Серед соціальних потреб він відокремлює потреби: у спільності, компанії / очевидно, це потреба у спілкуванні з Іншими людьми /; в коханні, бути бажаним; приналежності; в оцінці, повазі, визнанні; в безпеці та надійності. Безперечно, перерахувати всі соціальні потреби неможливо, але заслуговує на увагу саме відокремлення потреби у спілкуванні і те, що соціальні потреби розглядаються по суті як комунікативні потреби особистості .

Однорідна на перший погляд потреба у спілкуванні виявляється складним явищем, що включає в себе дві різноспрямовані тенденції, суть яких полягає у прагненні людини одержати допомогу і допомогти Іншим, тобто всередині потреби у спілкуванні виявляються протилежні за знаком комунікативні потреби. До речі, Г.Я.Розен до однієї і тієї ж групи потреб відносить потребу в допомозі з боку Інших людей і потребу допомагати Іншим, потребу справляти враження на Інших і протилежну за знаком потребу бути скромним, не виділятися із загальної маси та ін. Суттєвий вплив на процес становлення і розвитку міжособистісних взаємин справляє реалізація двох протилежних начал, двох груп потреб, закладених у потребі спілкування: потреби допомагати, співпереживати тощо і потреби одержувати допомогу, співчуття та ін.

Співпереживання - один із головних елементів спілкування. Частіше не вміють спілкуватися ті, хто не розуміє і не відчуває Інших людей. Уміння співпереживати - набута якість, міра емоцій-

ного розвитку особистості. Очевидно, не випадковим є те, що розвиток потреби в спілкуванні у онтогенезі починається саме з потреби в увазі й доброзичливості близького оточення. Співпереживання, співчуття - невід'ємні компоненти потреби у спілкуванні, які справляють суттєвий вплив на стосунки людей. Кожна людина прагне поділитися своїми думками, переживаннями з іншими але не кохний хоче вислухати і зрозуміти іншого, його стан, і від того, наскільки розвинена ця потреба зрозуміти іншого, залежать успіх спілкування, реалізація потреби у спілкуванні.

Емоційний компонент - не єдиний в структурі потреби у спілкуванні. Людину спонукає до спілкування ще й необхідність пізнати щось нове, і бажання одержати оцінку своїх дій та вчинків, і прагнення завойовувати симпатію, повагу, авторитет у інших людей. Таким чином, ми можемо уявити потребу в спілкуванні як складну систему, що містить мінімум п'ять складових елементів: пізнавальний, емоційний, діловий, оцінний і престижний. Причому кохний із елементів потреби у спілкуванні - це певна група комунікативних потреб, що включає в себе протилежні за знаком потреби, співвідношення яких утворює той чи інший тип спрямованості спілкування.

Включаючись до того чи іншого різновиду діяльності, людина завжди вступає у відносини з іншими членами суспільства, діє в умовах певних соціальних відносин. Люди, що її оточують як члени конкретних соціальних груп, є найважливішим чинником її соціальної детермінації.

Дитина стає особистістю в процесі практичного безпосереднього спілкування з батьками, членами сім'ї, ровесниками, тобто у сфері тих взаємовідносин, які пронизують гру, навчання і працю.

Починаючи з найпростіших соціально-психологічних відносин / мати-дитина, учень-учитель, товариш-товариш, керівник-підлеглий /, безпосереднє міжособистісне спілкування між людьми становить специфічну систему відносин, яка відрізняється від ставлення людей до природи, культури.

У цьому безпосередньому міжособистісному спілкуванні поряд із власними зворотними зв'язками, властивими індивідуальній діяльності, мають значення і соціально-психологічні зворотні зв'язки, зумовлені взаємодією тих, хто спілкується. Кожний із учасників спілкування сприймає Іншого як суб'єкта, реакція одного зразу ж викликає відповідну реакцію Іншого. Цей взаємний обмін реакціями підкріплює або змінює поведінку партнерів, викликає добульну активізацію їхніх зусиль для досягнення гармонії, задоволення у спілкуванні з метою ефективнішого розв'язання спільного завдання. Спілкування, таким чином, є моральним регулятором поведінки особистості й виражається у відрегульованій соціально-моральними вимогами формі.

М.І.Лісіна виділяє такі наступні чотири форми спілкування, які змінюють одна одну протягом перших семи років життя дитини.

1. Ситуативно-особистісне спілкування дитини з дорослими / перше півріччя життя /.

2. Ситуативно-ділова форма спілкування дітей з дорослими / 6 місяців - 2 роки /.

3. Позаситуативно-пізнавальна форма спілкування / 3-5 років /.

4. Позаситуативно-особистісне спілкування дитини з дорослими / 6-7 років / . Це є найвища форма комунікативної діяльності, яку можна спостерігати у дітей дошкільного віку.

Як зазначає М.І.Лісіна, перехід від нижчих форм спілкування

до видих форм здійснюється за принципом взаємодії між формою і змістом. Досягнутий в межах попередньої форми спілкування зміст психічної діяльності вже не відповідає старій формі, яка забезпечує їй деякий час прогрес психіки, розламує її та зумовлює виникнення нової, більш досконалої форми спілкування. Найважливіше значення у виникненні та розвитку спілкування має вплив дорослого.

Розглянемо взаємозв'язок розвитку емоційної сфери дитини з процесом спілкування з дорослими.

1. Від народження до 6 місяців:

- прояв дитини по відношенню до дорослих великої прихильності та експансивності;
- отримання радості від певних зорових відчуттів, звуків і рухів;
- розвиток здатності до самозаспокоєння.

2. Від 6 місяців до 2-х років ;

- встановлення адекватної реакції на різний вираз обличчя, типи мовлення та взаємодії;
- зростання активності у живченні докільця з метою пошуку приємного досвіду;
- відпрацювання багатьох шляхів щодо заохочення, спонукання дорослих до проявів прихильності;
- зростання активності пошуку та задоволення у певних іграх ;
- чутливість до інтонації мовлення;
- розвиток здібностей контролювати гнів та прояв незадоволення;
- наслідування поведінки та емоцій інших;
- прагнення до розвитку певних видів взаємодії з різними людьми;
- розвиток здатності до використання для виразу різних почуттів арсеналу певних жестів та інтонацій;

- зображення в Іграх "не насправді" різних емоційних реакцій;
- пошук спокую та усамітнення в разі зниження стану засмучення чи збентеження;
- розвиток здатності розпізнати емоційні стани інших людей;
- більш адекватне та конструктивніше реагування на різні емоційні стани інших / особливо батьків /;
- розробка / дитиною разом з батьками / "кодів" для передачі різних почуттів.

3. Від 2-х до 4-х років:

- розвиток здатності до заспокоєння після бурхливих спалахів гніву;
- вибір певного типу поведінки - з метою перевірки емоційного стану чи емоційної відповіді інших людей;
- зростання у дитини рівня задоволення від власної уяви та гри;
- спроба виразу все більшої кількості власних почуттів за допомогою певних слів;
- пошук дитиною підтвердження благополуччя власного та родини, зростання схвильованості тим, що можуть відбутися неприємні події;
- зацікавленість та активніше вправляння у керуванні емоціями;
- спроби "маніпулювання" емоціями інших;
- зростання у дитини стурбованості своєю статевовою приналежністю; зміна емоційного самовиразу у відповідності зі статтю.
- зростання у дитини прихильності до одного з батьків - особи протилежної статі, що призводить до деякого антогонізму та змагання з іншими дорослими - особами тієї ж статі.;
- прагнення до обговорення емоцій;
- розвиток здатності до впливу сильного емоційного відгуку на сні;

4. Від 4-х років до початку шкільного навчання:

- пошук дитиною певного конструктивного виходу для емоційної напруги в спокійній та усвідомленій формі / наприклад певній грі /;
- вербальний вираз дитиною суджень про причини та прояви емоцій;
- зростання рівня самостійності дитини;
- прояв все більшого співчуття та цікавості до інших людей;
- пошук дитиною та шанування нею справедливості в емоційних конфліктах.

Як бачимо, в емоційному плані дошкільне дитинство визначається великим спектром здібностей та особистісних якостей дитини, що розвиваються в неї безпосередньо у процесі спілкування з іншими людьми. Особливу роль і вплив на дитину та її розвиток має взаємодія, спілкування з батьками у сім'ї.

Знехтування батьками позитивних емоційних проявів у дитини сприяє формуванню у останньої таких рис, як агресивність, неслухняність, брехливість, схильність до крадіжок. Така батьківська позиція гальмує емоційний розвиток дітей. Якщо батьки уникають спілкування зі своєю дитиною, то вона може вирости нездібною до налагодження емоційних зв'язків. Частіше всього такі діти не здатні до наполегливості і зосередженості у навчанні, у них нерідко конфлікти з батьками і школою.

Готовність взаємодії з боку батьків, як правило, приводить до того, що дитина стає доверливою по відношенню до батьків, звертається до них за порадою. У неї формуються стійкі взаємовідносини і здатність до розуміння інших людей, вона вчиться брати на себе обов'язки, при цьому турбується про членів сім'ї.

Батьківська надмірна вимогливість дуже часто позбавляє дитину віри в особисті сили, виховує в неї непевненість, боязкість, вразливість і покірність.

При батьківській позиції визнання прав дитини вона поступово виробляє дружне відношення до всіх членів сім'ї. Діти таких батьків більше покладаються на себе і намагаються бути по можливості незалежними.

Позиція батьків у деякій мірі визначає і майбутні відхилення в поведінці дитини, впливає на виховання дитини. Від постійної емоційної напруги в сімейних відносинах діти стають невротизованими, істеричними. При наявності конфлікту між батьками дівчатка у грі "Сім'я" віддають перевагу власній родині, ніж родині матері. У хлопчиків конфлікт батьків не відбивається на характері їх вибору, тобто дівчатка більш чутливі до відносин у сім'ї. Хлопчики, які позбавлені спілкування з батьком, виявляють велику кількість страхів, невпевненість у собі і труднощі в спілкуванні з ровесниками.

Найбільш глибокий і постійний мотив відчуження, особливо між особами однієї статі в сім'ї, проявляється уже в ранньому дитячому віці. Ми маємо на увазі "комплекс Едіпа" / "комплекс Електри" /. Едипів комплекс, як підкреслює Р.М.Брусвік, визначає місце дитини в сімейному трикутнику. З.Фрейд, досліджуючи комплекс Едіпа в його розгорнутій формі, пояснив амбівалентне відношення до батька у хлопчика через взаємодію гетеросексуальних і гомосексуальних моментів. Маленький хлопчик проявляє особливу ніжність до матері, яку вважає своєю власністю і бачить у батькові конкурента, який посягає на це виняткове володіння. Так само маленька донька бачить у матері людину, яка завважає ніжним стосункам з батьком і займає місце, яке б з радістю зайняла сама дівчинка.

З.Фрейд помістив комплекс Едіпа в центр конфліктного існування людини, та вбачав в ньому головне джерело почуття провини при

неврозах. Як певний етап формування особистості, ці відносини можуть мати місце в молодшому шкільному віці на фоні почуття тіла. Причому мова йде не про статеві почуття, а про виражене почуття любові, направлене на одного з батьків протилежної статі. Потрібно врахувати і прагнення до наслідування об'єкта однієї і тієї ж статі. На рубежі молодшого і старшого дошкільного віку емоційний потяг до батьків іншої статі, мотивований почуттям любові, доповнюється потребою в ідентифікації з дорослими тією ж статі, що і суб'єкт. Від того, наскільки визначені вікові тенденції будуть конкурувати, а не гармонійно доповнювати один одного, залежить характер сімейних відносин. Невирішений внутрішній конфлікт в сім'ї являється джерелом постійного психічного напруження. Спроби одного із батьків наблизити до себе дитину направити її проти другого, можуть внести проблемний ракурс в природно для віку динаміку особистісних відносин, тим більше, що ревності / в 3-5 років / і агресивні фантазії / в 2-4 роки / являються нормальним проявом емоційно насичених відносин у цьому віці. Ці негативні емоції можуть бути направлені на одного з батьків, який "монополізує" емоційний контакт з дитиною в той час, як дитина любить одного з них протилежної собі статі.

Наприклад, мати домінує в вихованні, відтіснивши на задній план батька, якого любить дочка, або батько не виховує, а "дресує" сина, рахуючи його м'яким і емоційним, в той час як хлопчик любить маму, більш відкрити і щедру. Неприємні почуття в цьому випадку будуть направлені проти батька, який відбирає у нього любов до матері. При цьому дитина не може реалізувати свої почуття і потреби, відчувачи до батьків суперечливі почуття любові, захоплення, образи, ревності і неприязні. Почуття провини, яке відчувають діти при наявності суперечливих почуттів до батьків, може мати місце, але головним чином в старшому дошкільному віці, коли проходить розвиток цих емоцій.

В багатьох випадках тяжке переживання сімейних негараздів приводить до утворення у дитини внутрішнього конфлікту. Конфліктні переживання завжди носять соціальний характер. Вони виникають під дією факторів, що трамвують дитину в сім'ї чи школі. Такий невирішений конфлікт затягується і становлячись хронічним, справляє специфічний вплив на формування рис характеру і може затримати розумовий розвиток дитини. У дітей з внутрішнім конфліктом створюється двоїстість, суперечливість у вирішенні тих чи інших питань, в виборі тої чи іншої дії.

Внутрішній конфлікт за даними багатьох авторів-психологів приводить до дитячих неврозів. В.Н.Мясіщев описує конфлікти, які можуть виникати за різних умов:

1. Зіткнення бажань особистості і діяльності, яка їх задовольняє.

2. Протиріччя відносин / конфлікт любові і агресивності/.

3. Боротьба принципових установок з конкретно-особистими відносинами.

4. Зіткнення вимог діяльності і можливостей дитини..

А.І.Захаров визначає ведучий зміст патогенного конфлікту при неврозах як невідповідність виховання можливостям дитини і досвіду становлення її "Я". Діти, що драматично пережили невдалий досвід міжособових стосунків, характеризуються відсутністю можливості створення "Я-концепції" з витікаючими із цього емоційно нестійким і тривожно невпевненим "Я" та нестійкою самооцінкою. Подібний психогенно перекручений образ "Я" відрізняється від с.вореного образу "Я" Ідеального стандарту і свідчить про невротичну дезінтеграцію процесу формування особистості дитини. Невротична дезінтеграція "Я" переживається спочатку

як неможливість відповідати вимогам і очікуванням батьків і залишатися в той же час самим собою, в подальшому - як невиповідність нормам спілкування, прийнятих серед ровесників. В цих умовах наростає афективне неперенесення складних життєвих ситуацій, обумовлених психотравмуючим життєвим досвідом, неспогідливістю і страхом зміни "Я", і яке проявляється в тривожному, афективно-нестерильному, захисно-егоцентричному стереотипі особистого реагування. Внутрішнє протиріччя, яке виникає в ситуації, коли переживається неможливість відповідати очікуванням і вимогам батьків, залишаючись при цьому самим собою, являється джерелом постійної боротьби мотивів, напруги і тривожності, які ведуть з одного боку, до компенсованої гіпертрофії особистого "Я" у вигляді егоцентризму, загостреного самолюбства, а з другого боку до розвитку нав'язливої концепції "не-Я", несумісної з установками і можливостями дитини.

Несприятливі умови в сім'ї, несправедливі покарання, неорганізоване дивалія можуть привести до виникнення деструктивної поведінки, грубості, агресивності та утворення дурних звичок. Отже, спілкування з дорослими в сім'ї має істотний, реальний вплив на психологічне самопочуття дитини. Саме цей вплив має важливе значення і для подальшого розвитку її особистості.